

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀՆԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՒՆ

ՀԱՂԱՏԱՅ.

(Շարունի. Աբարա, Բ. Զ.).

ՅՕՊՈՒԱԾ ԻՊ.

1) ԱՂԹԱՆՑ ՓՈՍ.

Զայսմ տեղւոջէ այսպէս պատմեն աւանդապահ ծերունիք, թէ ի սկիզբն 14 դարուն թշնամին քրիստոնէից մեծ բռնակալն Ասիոյ Լանկ - Թամուր հիմն ի վեր կործանեալ զյոլով աշխարհս եմուտ ի Հայաստան եւ յոլով նախնիրս արեան գործեալ քանդեաց կործանեաց զբազում քաղաքս եւ զգիւղս, եհաս, ասեն, ցաւմանս Հաղբատայ լեռնային ճանապարհաւ ի գիւղն Խաչի - Դաւա կոչեցեալ եւ անտի զօրու ծանու գիմեաց ի վերայ Հաղբատեցւոց առ ի կործանել զաշխարհահոյակ վանքն, եկն եհաս մինչ ի տելին՝ որ կոչի Աղթանց Փոռ. բնակիչք Հաղբատայ եւ կուսակրօն միաբանք վանիցն ապաստան եղեալ յաղօթս առ Աստուած, եւ պատրաստեալ զանձինս ի մահ յայտնի՝ միմիայն կամելով վերստին պահպանել ի գերութենէ զաստուածընկալ կենսատու սուրբ խաչն՝ ի ձեռս առեալ զայն սուրբ Նշանն ելին ընդ առաջ բռնակալին առ ի համոզել զմիտս նորա եւ խնդրել զգթութիւն: Լանկն - Թամուր տեսեալ զհանդէս միաբանական թափորի՝ զարհուրեալ գողացաւ յաներեւոյթն հրաշից աստուածընկալ Փայտին կենաց եւ աճապարեալ ի տեղւոջէն Աղթանց - փոս դարձաւ յետս զօրօք հանդերձ ի փախուստ: Իսկ մի ոմն ի գալրաց Մանգ անուն՝ տեսեալ զփախուստ նոյա եւ իմացեալ զնախախնամութիւն վերին տեսչութեան, որ աներեւութաբար մարտնչէր ընդ թշնամեաց, պնդեցաւ զհետ փախստէիցն քանի մի զինավառեալ արամբ մինչեւ ցգլուխն Օղի քարափին, եւ անտի եւս շարունակաբար վանեալ հալածեաց զնոսա մինչ ցկէս ճանապարհն Հաճարկուտի. ուրանօր յետս հայեցեալ թշնամեաց՝ տեսին զքանի մի արս, որք հալածեն

զնոսա՝ ուստի յարձակեալ ի վերայ նոցա նահատակեցին զնոսա՝
 և ապա կալեալ զՄոնղն ի մէջ ճանապարհին հարին զգետնի՝
 և վէմ մի մեծ եղեալ ի վերայ նորա ճիւղեալ, ճմլեալ ջարդե-
 ցին զնա՝ և ինքեանք փախստական գնացին ի գիւղն Խաչի-
 Դուռ, և անտի անցեալ ի Բերդիկ մտին ի գիւղն Ախուշ (պղնձա-
 հանքն) քանդեցին զկաթուղիկէ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն
 Յունաց: Յօրէ աստի մնացեալ է կոչումն տեղւոյս Ապուշ - քա-
 այսինքն յաղթանաց կամ յաղթութեանց փոս, որ ձիարշաւ
 հեռի է ի վանից Հաղբատայ յարեւելս. իսկ միւս կոչումն, Մա-
 ղապառ ի մէջ ճանապարհին Հաճարկուտի, ուր ընդ վիմօք ծած-
 կեցաւ Մոնղ, և մինչև ցայսօր ահագին վէմն այն կոչի Մոն-
 գաքար: Կերձ սորա ի վերայ տափարակ բլրոյ սակաւ մի հեռի ի
 միմեանց կառուցեալ կան ուխտատեղիք յանուն սրբոյն Պետ-
 րոսի և Բարդուղիմէոսի առաքելոցն, այլ այժմ յաւերակս նո-
 ցա միմիայն տեսանին կիսակոտոր խաչաքարք: — Ի շրջակայս
 Հաղբատայ այժմ գտեալ աւերակքն երբեմն մարդաբնակ գիւ-
 ղօրէից են այսոքիկ:

2) ԽԱՉԻ — ԴՈՒՌՆ.

Զառաջին տեղի աւերակ գիւղօրայիցն մերձ ի Հաղբատ կարէ
 ունիլ Խաչի — Դուռն: Դիրք և նիստ սորա գովելի է և յարմա-
 րաւոր վասն երկրագործութեան խոտամարգաց և գոմայան-
 դոց: Տեղիս յամենայն ժամանակի, մատակարարէ Հաղբատեցւոց
 ձեռն օգնականութեան յամենայն հարկաւոր գէպս: Բացար-
 ձակ վարելահողք սորա սատար լինին ժողովրդոց առատ պրո-
 դաբերութեամբք, բարձրուղէ ճայրիք սորա պիտոյանան ի
 պէտս շինուածոց. իսկ խոտամարգիք սորա նուիրեն զսնունդ
 ի կերակուր չորքոտանեաց: Իւրաքանչիւր գերդաստան Հաղ-
 բատայ՝ իսկ երզնկեանք առանձնակի ունին աստ զբաժանեալ
 վարելահողս, տնատեղիս, կալս և խոտամարգս. կարեմ ասել,
 թէ Խաչի - Դուռն է գարունն Հաղբատեցւոց ամենայն հարկա-
 ւոր պարագայիւք:

Ի գիւղատեղւոջէ աստի յարեմուտս ի վերայ հանքածին
 բլրոյ կառուցեալ կայ սագաշէն քարակերտ եկեղեցի յանուն
 սրբոյն Սարգսի զօրավարին. ի կիսաքանդ պարսպին տեսանին
 աւերակք սենեկաց ի պէտս հողւոր պաշտօնատարաց ի ժա-

մանակս շինութեան ուխտատեղւոյս: Յիւրաքանչիւր ամս որ-
պէս Հաղբատեցիք նոյնպէս և ի մերձակայ գիւղօրայից ուխ-
տաւորք գան խնկօք և պատարագօք ի գուռն սուրբ եկեղե-
ցւոյս: Ի տօնի Վարդավառին: Մեծահանգէս է տօնախմբու-
թիւն տեղւոյս: զկնի սուրբ պատարագին ուխտաւորք զենուն
զոչխարս և զարջառս: պատրաստեն կերակուրս: և նստեալ ընդ
Հովանեաւ քարձրուղէ շառոց՝ ուտեն համեստ քաղաքավարու-
թեամբ արք և կանայք: և ապա յառնեն ի կատարել զխաղեր-
գութիւնս ի հանգէս մեծափառ տօնին: ջուր ցանելով ի վե-
րայ միմեանց: երգեն զերգս նուիրեալս յասողաց յանուն սրբ-
ոյն Սարգնի:

Արտաքոյ պարսպի սորա է շքեղ հնաշէն կալապան Հաղբա-
տայ վանից: Իսկ յարեւելս առ ճանապարհաւն է հին գերեզ-
մանատունն նախնի կամ իսկապէս ասել հեթանոս բնակչացն
Խաչի - Դրան մեծամեծ անտաշ տապանաքարիւք: Ի հիւսիսա-
կողմն ի ձորակին հոսի աղբիւր ջրոյ: բերեալ խողովակօք ի
Սուրբ Լոյս լեռնէ յարբումն բնակչաց տեղւոյս:

3) ԺԻՎԱՆՔ.

Ի Խաչի - Դրանէ գայռ ի վայր ընդ ձորամէջն իջանէ ուղի ի
գիւղատեղին Ժիվանք: Աւերակ սորա բոլորովին ծածկեալ է
մայրիւք և մացառօք: Ի քանի մի տեղիս կանգնեալ կան փոք-
րագիր սպիտակ խաչաքարք՝ եղծեալ արձանագրութեամբք: Ի
հնումն այս ձորագիւղ եղեալ է ճոխ և հարուստ: և այժմ
տեսանին ի սմա աւերակք քարուանսարայի և կրպակաց: վա-
րելահողքն յոյժ սակաւ: կարծեմ այս ձորագիւղ լեալ է իջե-
ւան երթեկութեան ի ներքին դաշտագիւղօրէից ի վերին
լեռնաբնակ գիւղօրայս: Այժմ յանբնակ վայրի աստ Հաղբա-
տեցիք երբեմն պահպանեն զտաւարս իւրեանց:

4) ԱԶԻԹ.

Աւերակ գիւղատեղիս կայ առ ստորոտով Ամիր - Զաքարայ
լերին ի հարաւակողմն Խաչի — Դրան. յոյժ յարմարաւոր են
գիրք սորա ի մէջ ստորանկեալ լեռնափակ ձորագաշտի: Այս
յերկուս թաղս բաժանեալ գիւղատեղին ունի յոլով վարելա-

Հողս, Զաղացատեղիս, խոտամարգիս, դոմայանդս, մայրիս, պաղարեր ծառս, հին գերեզմանատունս հանդերձ անտաշ տապանաքարիւք և կիսաքանդ աւերակաւ միոյ եկեղեցւոյ, որով ցուցանի երբեմն մարդաբնակութիւն սորա, այլ թէ երբ կամ ո՞ւր գնացին բնակիչք այսր մեծանիստ աւերակի՝ չէ՛ յայտ ումեք: — Մերձ սորա է Քիւղատեղին յաւերակս:

5) ՄՈՒՐԱՇԷՆ ԿԱՄ ՆԱԽՐԱՇԷՆ.

Մերձ ի ծաղկազարդ և ի խոտաւէտ Գլխէի դաշտահովիտ լեառն դէպ ի հարաւ է աւերակն այսր գիւղատեղւոյ, ունելով բաւականին վարելահողս, աղբիւրս և առուակս և մայրիս, Տեսանի աստ աւերակն հին եկեղեցւոյ, և վաղեմի գերեզմանատունն որձ և անտաշ տապանաքարիւք: Քսան ամօք յառաջ քան զայս սոյն գիւղաբնակ հարիւրամեայ կինն Թամար անուն Ամիրջանեանց Շնողեցի չափազանցութեամբ պատմէր զճոխ բազմութենէ և զկործանմանէ գեղջս յաւազակաց լեկզեաց, որք յափշտակեալ զբազմաթիւ նախիրս, գերի վարեցին զբնակիչս, իսկ մնացեալքն փախստական անկան յայլ և այլ տեղիս, թողին զգիւղն աւերակ:

6. ԿԱՍՄԱԽՈՒՏ.

Առ ստորոտով Առաջագլխի լերին գտանի աւերակ գեղջս, առանց հնութեանց ինչ, այլ միմիայն գերեզմանաքարքն առ բարձրուղէշ Մամբրէի կոչեցեալ կաղնեաւն ցուցանեն զլինելութիւն գեղջս: Կարծիս ունին ոմանք, թէ ի Կախմախուտ՝ ի հնումն եղեալ են վրանաբնակք կամ թափառականք:

Մերձ սորա է աւերակն Խնչուգիւղի, այժմեան Խնձորանց թաւայ, կից ընդ Ուռաթ թաւային: Ի հարաւակողմն Խաչի-Դրան գտանի ուխտատեղին սուրբ Յակոբ:

7) ԲԵՐԴԻԿ.

Է աւերակ ամրապինդ գեղատեղւոյ ի վերայ միոյ բլրագաշտի պատեալ անտառօք և անմատչելի քարաժայռիւք, տոտ ի Բերդիկ ի հարաւ գտանին իրաչազարդ գերեզմանատուն հանդերձ սառւար տապանաքարիւք և երկու սագտշէն քարակերտ մատ-

ռուհը՝ յորմն առաջնոյն կայ խաչ կանգնեալ այսու արձանա-
գրութեամբ: « Ես Բէգլարս կանգնեցի զխաչս ինձ և մօր իմոյ
Աղասի »: Մերձ ի միւս մատուռն ի վերայ խաչաքարին գրեալ
է այսպէս « Յամիր սպասալարութեան Զաքարէի և Իվանէի ես
Գրիգոր որդի Յիսէի՝ թողի զձիւնաւարահարկս *) Բերդկայ
վասն Շահնշահի արեւշատութեան և ինձ մեղացս թողութեան »:

Ի Բերդկաձորի աստ առ ընթեր պտղաբեր այգեստանեաց ի
վերայ Դէբէդայ գետոյն տեսանի ցարդ վաղեմի հիմնարկու-
թիւն քարաշէն կամրջի, ի Բոմբ իշխանէն. երեւի վաղահաս
մահուամբ նորա շինութիւնն մնացեալ է կիսակատար, և սրբ-
բառաշ քարինք կուտակեալ կան ի լանջավայրս բերդկաձորոյ:
Մերձ այսր կիսակատար կամրջի ի վերայ յերկուց կողմանց սե-
պացեալ քարաժայռից կառոյց ապա Յովհաննէս քահանայ մաս-
նակցութեամբ եղբարց իւրոց զնոր կամուրջ ի հիմանց քարու-
կրեայ բրգօք յաւուրս իշխանութեան Պարոն Սադուենին, և ի
թուին 216 (1273) կանգնեաց ի ծայրս կամրջին յապառաժ
փիմին ստուար պատուանդանօք հսկայաձև քարեայ խաչ յա-
նուն սուրբ Յովհաննէս Աւետարանիչի. ուր յաճախեն ուխտա-
ւորք ի Հաղբատայ: Ի վերայ պատուանդանի խաչին գրի այս
արձանագրութիւն:

Կամաւն Աստուծոյ յիշխանութեան Պարոն Սադուենին և ի տէ-
րութեան տէր Յովհաննիսի ես Յովհաննէս քահանայ և եղբարք
իմ Յունան, Դաւիթ և Մխիթար կանգնեցաք զսուրբ խաչս և
զկամուրջս ի հիմանց . . . գնաժ է . . . գինն . . . , ասացէք
Աստուած ողորմի ինձ և ծնողացս և սնուցանողիս Ստեփ . . .
ի թուին Հայոց 216 »: Ի ճակատ խաչին գրեալ է « Սուրբ Աւե-
տարանիչն Քրիստոսի Յովհաննէս »:

Այս կամուրջ ի վերջին ժամանակս կործանեցաւ. քայց յա-
ւուրս իմ հոգելոյս տէր Յովհաննէս քահանայն Պարոնբէգեանց
Տփխիսեցի ի 1836 ամի, և տէր Ստեփանն Մանգինեանց Տփխի-
սաքնակ Հաղբատեցին ի 1843 ամին սեպհական ծախիւք իւր-

(*) Ո՛չ ուրեք տեսանեմ, թէ ի Բերդկայ բերեալ իցեն ձիւն որպէս
հարկ, թերեւս պահանջեալ իցեն երբեմն գրամական հարկ անուամբս
յիւն-ս-ս-ս-ս-ս-ս-ս-ս-ս-ս որպէս այժմեան խոտահարկ, կամ անտառահարկ:

եանց նոր ի նորոյ շինեցին ասիտակամած կերտուած ուլք վասն յիշատակի իւրեանց:

Հանդէպ Բերդկաձորոյ յայնկոյս գետոյն մերձ ի կամուրջն է գոմայանդն Հայագոմ, որ ունի առ ափամբ գետոյն զքանի մի օրավար վարելահողս դէպ ի Բաղէնք:

8) ՆԵՂՈՑ.

Ընդ մէջ աւերակացն Գլխաձորոյ և Խանջակայ յարեւելս կոյս ի վեր գնացեալ քարքարուտ ճանապարհաւն ելեալ ի քարազլուխն տեսանես զաւերակ գեղջն Նէղոց, փոքր դրիւք և խաչադարդ հանգստարանօք յանմատչելի և յանառիկ վայրս: Բնակիչք սորա յամենայն ժամ հռչակեալ են քաջութեամբ ընդ դէմ յարձակմանց լեկզեաց, և ցարդ ևս առակօք խօսին ծերունիքն զքաջութենէ նախնի բնակչաց տեղւոյս թէ՛

« Մտի ի Նեղոց՝ ձեռս առայ սղոց, խերխեցի լեկզիս, հանգեաւ սրտիս բոց, լաւցաւ ջանիս խոց »:

Այս սուղ բանք յայտնի տալացոյց են քաջագործութեանց Նեղոցեցւոց, որք իբրեւ առաջնապահ զօրք կացեալ աստ՝ պահպանեալ են զհունն Գէրէդայ գետոյն (որ այժմ կոչի լէկո- - Գէլո- - անց) և զմեծ ճանապարհն ձորոյն, սահման գնելով յարձակմանց լեկզեաց ի գիւղօրայս Զորագետցոյ: Փառք և պատիւ անձնանուէր քաջացն Նեղոցայ:

Ի վեր քան զայս գիւղատեղին յարեւելս կոյս մերձ ի լեառն գտանի Սէդո-նի Թաւայ ամարանոցն բնակչացն Նեղոցայ: Մերձ ի Նեղոց են անապատ տեղիքն Տաշպոյշ և Խանջակայս սակաւաթիւ վարելահողիւք և բազմաթիւ պտղատու ծառօք: Սարգիս արքեպիսկոպոս առաջնորդն Հաղբատայ ի 1086 ամին աստ ի Խանջակաձոր շինեաց ազատազաց ջրաղացն, էարկ զայգի, տնկեաց գրախտանման զանազան մրգաբեր ծառս ի փառս սրբոյ Նշանին, և ապա ի 1089 ամին կանգնեաց զՆշանն տէրուհական, զէն հաւատացելոց և պահապան թագաւորացն մերոց Կիւրիկէի, Սմբատայ և Դաւթի՝ զարմի սոցա: Զարձանագրութիւն նորա տես 1 յօդ. գրոյս № 4:

9) ԳԼԻԶՆԱԶՈՐ *).

Աւերակ գիւղատեղիս ի ձորադաշտի ի հարաւակողմն Դէբէ-
դայ գետոյն ունի վարելահողս բաւականս և զպիտանացու ան-
տառս և ծառս պտղաբերս: Ի վեր քան զգետն ի դուռն ձո-
րադաշտին բարձրանայ փոքրիկ քարաբլրակ յորոյ վերայ ի տա-
փարակ տեղւոջն կանգնեալ կայ խաչաքար յանուն Խաչաճա-
հապահ: Պատմեն թէ մեծն Վարդան՝ ի խաղալն իւր զօրօք յօգ-
նութիւն Աղուանից ի պատերազմին ընդդէմ Պարսից, աստ
իջևանեալ իցէ, և զկնի նահատակութեան նորա տեղիս այս
կոչեցեալ է վասն յիշատակի նորա Նահապահ: Ի վեր քան զայս
է գերեզմանատունն մեծամեծ տապանաքարիւք: Յայսմ աւե-
րակի Հաղբատեցիք ի ձմեռան պահպանեն զտաւարս: Մերձ ի
քարէասլն Վարդանայ ի վերայ գետոյն եղեալ քարաշէն կա-
մուրջ Յիշոյ՝ կոչեցեալ, որոյ քարուքանդ հիմունքն այժմ մի
միայն տեսանին:

10) ԿԱՐԱՊԵՏԱԶՈՐ.

Աւերակ գիւղատեղիս գտանի յանկոյս ձորագետոյն ի գոգ-
միոյ ձորադաշտի առ ստորոտով Շէկաքար լերին. սակաւ են
աստ վարելահողք, և աւերակք այգեստանեայց և յոլով պլտ-
ղաբեր ծառք ընդ ձորն ի վեր: Գոյ աստ տաք աղբիւր: Յեզր
գիւղատեղւոյն է խաչազարդ գերեզմանատուն, և աւերակն
եկեղեցւոյն յանուն սրբոյ Կարապետի: Աստ է մաքուր կրա-
հանքատեղին Կաթանքայ:

11) ԱԹՈՌԻԻԿ.

Հանդէպ Կայան բերդի յարեմուտս յանկոյս գետոյն Դէբէ-
դայ մերձ ի սահմանս Պղնձէհանքի գտանի Աթոռիկ գիւղատե-
ղին վանաց ի վերայ արեգունի լանջավայրի ունելով զառաջեաւ
առ ամին գետոյն զվարելահողս և զաթոռկատամին, բայց վեր-

(*) Յատուկ անունս Գլիշոյ՝ նշանակէ գլի կամ գլորեցի զնա ի ձոր,
Ասեն՝ թէ երկու տիրող իշխանք յարուցեալ են վեճ և կռիւ վասն կա-
լուածատեղւոյս, մին յաղթեալ միւսոյն ի քարագլխէ անտի ձգեալ է զնա
ի ձոր, Յօրէ անտի մնացեալ է մինչև ցարդ գլի - զնա - ի ձոր կոչումն:

ջինս ոչ ունելով ի մօտոյ զջուր՝ գոգցես անպէտ մնայ մինչեւ ցարդ։ Յեզր գիւղատեղւոյն ի վերայ փոքրիկ բլրոյ կառուցեալ կայ մենարանն յանուն Անդրէի զօրավարին, այժմ իսպառ խախտեալ։ Զմենարանէս այսպէս գրէ Նիրակոս. «Առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյն վարդապետին Վարդանայ, առաջէ առ կաթողիկոսն Վոստանդին ի Վլայն Հռոմէական, և ինքն եկեալ ի Վայանայ մենարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէ կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Վայանոյ և անդ դադարեալ յուսուցանել զբազումս, որք աշակերտէին նմա վարդապետական բանին»։

Այս արժանայիշատակ վարդապետ կացեալ ի մենարանի իւրում վախճանեցաւ խաղաղական մահուամբ և եղաւ ի շիրիմ։ Վանգնեալ կայ ի վերայ դամբարանի սորա մինչեւ ցարդ հսկայածեալ խաչաքարն. և ի մեծադիր կոփածոյ տաօլանաքարին փորագրեալ է թիւ մահուան 216 (յամին 1273)։ Ի խաչանիշ շիրմէ աստի ի ձորակն ի վեր տեսանին աւերակքն լարածեալ շիրուածոց նախկին բնակչաց Աթոռկայ։

12.) ԽՐԱՄԱՁՈՐ.

Ի Հաղբատայ երեք մղոնաչափ հեռաւորութեամբ յարեւելս հիւսիսոյ է Խրամաձորն լի աւերակօք տանց և այգեստանեայց և քարձրուղէշ ծառով ընկուղենեաց, ի ձորամիջի անդ գոյ ականակիտ աղբիւր՝ քարեայ աւաղանօք։ Հիմունք լարածեալ աւերակացն ցուցանեն զդասաւորութիւնս շինուածոց նախնի բնակչաց տեղւոյս ի բերդկազլուխ բլրադաշտին տեսանի աւերակն գիւղատեղւոյն Խրամաձորոյ սակաւ վարելահողիւք։ — Ի գլուխ Խրամաձորոյն գոյ խաչաղարդ գերեզմանատուն. միջավայրի խաչաքարն կոչի յանուն «Էֆօյ» Գէօրգի զօրավարին. դաշտավայրն գերեզմանատան անուանի «Եւ—ի գլուխ», վասն դժուարութեամբ ելիցն ի ձորէն ի դաշտս Հաղբատայ։ Ասեն թէ՛ Վանկ—Թամուր յԱղտալայէն ճանապարհաւն Խրամաձորի վերստին դիմեաց աւերել զՀաղբատ, և պահնակք կալեալ զկիրճս ուղւոյն յետս դարձուցին դատարկածուն. ի ստորոտս քարազլիւոյն առաջի աւերակ դղեկին առ ճանապարհաւն տեսանին գերեզմանք նահատակելոցն ի զօրաց Վանկ—Թէմուրի կամ ի Նեկզեաց։ Դղեակն Խրամաձորի առաջնապահ զօրօք

բազմիցս կալեալ է զառաջս աշխարհաւեր թշնամեաց, ելելոցն յել—ի գլուխն սփռել յափշտակութիւն և կործանումն Հաղ-բատայ և վերին գիւղօրէից:

Յատուկ անուանք գիւղատեղեացն Հաղբատայ բերեն ընդ ինքեանս զանազօտ պատմութիւն և բազմադարեան յիշատակաց և կենաց հնոց նովաւ տան մեզ տեղեկութիւն, թէ նախկին ժողովուրդն յորպիսի՞ դրութեան եղեալ է, և քանի՞ չարութարիս տեսեալ է յընթացս կենաց իւրոց յայսմ աշխարհի ըստ միջնադարեան յեղափոխութեանց ժամանակին: Այժմեան բազմաթիւ հնագոյն գերեզմանք ի դաշտի ի սար և ի ձոր յայտնապէս վկայեն զբազմամարդութենէ նախկին բնակչաց այս Ձորափոր նահանգին:

ՅԱՌԱՌԱՅ ԻՆ.

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՅԻՑ ՎԵՐԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ.

1.) Աստղն ազատութեան և ինքնիշխանութեան սկսաւ լուսափայլիլ յիններրորդ դարուն ի վերայ հորիզոնի քաղաքական կենաց խեղճ Հայաստանի: Նախարարական ցեղն Բագրատունեաց ունելով զառաջին տեղի ի մէջ քաղաքական կենաց Հայաստանի լաւութեամբ Աշոտոյ Ա. բարձրացաւ ի գահ արքունական. բայց ոչ կարաց ունիլ զնմանութիւն հռչակաւոր տոհմին Արշակունեաց: Սակաւութիւն բնակչաց, աղքատութիւն նորածին տէրութեան, ապականութիւն վարուց և բարուց, զինուորական անկարգապահութիւն, ներքին և արտաքին պատերազմօւնք, անհնազանդութիւնք քանի մի հզօր նախարարաց և ձգտողութիւնք նոցա առ ի հաստատել զառանձին ինքնիշխան թագաւորութիւն հանգոյն Աշոտոյ Ա. պատճառեցին զմեծամեծ վնասս այսր նորաբողբոջ թագաւորութեան և բաշմակողմանի զարգացման հասարակական կենաց:

2.) Յաճախակի փոփոխութիւն թագաւորաց. զրկումն թագաժառանգ արքայորդւոցն յաթոռոյ, մաքառումն եղբօր արքայի բազմիլ ի գահ արքունի՝ տկարացուցին զնորածին Բագ-

բառուների տերութիւնս, և ոչ թողին յառաջ խաղալ թագաւորական հաւատարիմ պաշտօնէից առ ի պատրաստել զհաստատ և զհզօր տերութիւն:

3.) Յառաջացան օր ըստ օրէ անհամար խռովութիւնք, երկսլառակութիւնք, ապստամբութիւնք, և արիւնահեղ ազգային պատերազմութիւնք. օտարասէր կողմնապահութիւնն և ուսումնաւորութիւնն Հայոց ձեռնտու եղեն քանի մի հզօր նախարարաց՝ օգուտ քաղել ի թոյլ նորարողութիւն տերութենէ անտի, ի բաց արկանել զիշխանութիւն օրինաւոր թագաւորի. և յանկարծ հաստատեցին նոքա զքանի մի լեքնագլուխ մանր և անզօր թագաւորութիւնս: Օրինակ:

1.) Ի Վասպուրական նահանգի սկսաւ թագաւորութիւն Արծրունեաց 908 թ. որ անդ և ի Սեբաստիա ընդ ինն թագաւորօք տեւալ զամս 170. վերջացաւ յամին իբր 1080:

2.) Ի Վարս քաղաքին Վանանդայ կանգնեցաւ փոքրիկ թագաւորութիւն Հայոց, որ ընդ երեք թագաւորօք տեւալ զամս 122. իսպառ բարձաւ յամին 1080:

3.) Ի Բաղք գաւառի Սիւնեաց սկսաւ փոքրիկ թագաւորութիւն Հայոց ընդ վեց թագաւորօք ձգեալ զամս 196. դադարեցաւ ի 1166 ամին:

4.) Թագաւորութիւնքն Անձեացւոց և Ռշտունեաց բարձրացուցեալ զգրօշակ անկախութեան ցածուցին զզօրութիւնս Հայոց:

5.) Այլ արկանեմ ի թիւ սոցա հայկազեան հռչակաւոր առանձին թագաւորութիւնն Սղուանից: Առ ի ցոյց ամօթալի անմիաբանութեան և անհնազանդութեան նախնեաց մերոց արժան վարկանիմ յայտնել ի լուր ամենեցունց, թէ յայսմ միջոցի միմիայն ի մեծն Հայաստան կային եօթն հակաթող թագաւորք Հայոց. օրինակ, 1.) Գագիկ օրինաւոր թագաւոր Հայոց յԱնի. 2.) Սբաս ի Վարս. 3.) Սշոտ ի Վասպուրական. 4.) Գուրգէն յԱնձեացիս. 5.) Սենեքերիմ ի Ռշտունիս. 6.) Վասակ ի Սիւնիս. և 7.) Դաւիթ ի Տաշիրս: . . . Աւանդ տառապեալ Հայաստանին . . . Հայաստան էր ընդարձակ և ճոխ, ի ընդ ամենայն տեղիս Հայ բնակչօք. բայց միայն հնազանդէր այնմ թագաւորի՝ ընդ որ հաճէր. իսկ թագաւորն՝ որոնց իշխէր, հազիւ թէ այնր և եթ գաւառին, ուր ինքն բնակէր, ժո-

դովորդն տարակուսեալ չգիտէր, որում թագաւորի ցուցանիցէ զհաւատակութիւնն:

4.) Ապա նկատեսցուք. Վերին Հայաստանն ըստ հայկական աշխարհագրութեան կոչեցեալն՝ Աշոցք, Տաշիր, Լօռի, Գուգարք, Ուտի և Արցախ, այժմեան Բամբակաձոր, Լօռի, Բօրչալի, Ղազախ, Շամշադին և վերնամասն Ղարաբաղի ունելով զամուր և զանմատչելի տեղիս դրութեան, կարելի՞ էր արդեօք հանդարտ մնալ. ոչ. նա ևս յղացաւ ունիլ զմի նոր թագաւորութիւն և ահա Բագրատունի Դաւիթն Անհողին որդի Գուրգենայ, Թոռն Աշոտոյ Ողորմածի բարձրացոյց ի 906 թ. զդրօշակ անկախութեան ի ժամանակս Բագրատունի օրինաւոր թագաւորաց, բաղկացոյց զմասն իշխանութեան իւրոյ Զորագետցի հաստաբազուկ և վիթխարի զինավառեալ երիտասարդօք զամս 56. Որդի նորա Կիւրիկէ Ա. յամին 1046, զամս 64. որդիք և թոռունք նոցա Աբաս, Սմբատ, Կիւրիկէ Բ. 1089. Դաւիթ Բ. Կիւրիկէ Գ. և այլք թագաւորեցին յորդուց յորդիս մինչև ցվերջ 12 դարուն ի վերին Հայաստան:

5.) Այս նորատեսիլ գարնանային ծաղկութիւնն ի Զորագետի մերում՝ առիթ ետուն արքայազն, պայազատ և սեպուհ իշխանաց Հայոց սեպհական ժողովրդականօքն գալ բնակիլ ի Զորափոր կազմել զնոր ինքնիշխանութիւն ի դաշտէն Շիրակայ, ուր սկիզբն առնու ձորագետն Դէբէդայ մինչև ցխառնուրդս Կուր գետոյն, և ունելով զպաշտպանողական զօրս հալածեցին զթշնամիս, և եղեն պատճառ նորանոր շինութեանց ի Զորափոր գաւառին: Այժմեան լարաձև աւերակքն գիւղօրէից և պէսպէս շինուածոց, կիսաքանդ բերդօրայք, և պալատք իշխանապետաց երեւին մինչև ցարդ, նաև կանգուն շէն և անշէն եկեղեցիքն, թագաւորաշէն վանօրայքն, հոյակապ կամուրջքն, հարթ և արձակ ճանապարհքն Հաղբատայ, Սանահնի, Լօռուոյ, Տաշրատափի, Խոթոռնոյ մինչև ցբերդաքաղաքն Շամշվիտէ. յայտնի ցուցանեն զբազմամարդութիւն Զորափոր գաւառի, և այս պատճառաւ ի միջին դարու Հաղբատ և Սանահին ստացան զանուն որպէս Մայրաքաղաք նոյնպէս և Հայրապետանոցի. տես ի գիրս նախնի մատենագրաց մերոց:

6.) Ի 1104 ամի վերին Հայաստանն կրեաց զմեծ նեղուճ թիւնս. զօրավարն Պարսից Խըշիլ ամիրայ յանկարծակի յար-

ձակեցաւ ի վերայ Աղուանեան—Գուգարաց թագաւորութեան
Հայոց և յետ բազմադիմի աւերածութեանց և սրածութեանց
հրճիգ արար զվանօրայս Հաղբատայ և Սանահնի նաև զԼօռի
բոլոր գիւղօրայիւքն:

7.) Յետ ծանրակշիռ հարուածոց անկաւ թագաւորութիւնն
Աղուանեան—Կիւրիկեցւոց և որդիք վերջին Կիւրիկէ արքայի
ի Հաղբատ նեղեալ և ճնշեալ ի Դաւիթ արքայէն Վրաց խոյս
ետուն ի Զորափոր գաւառէ, գնացին բնակեցան յԱրցախ—
Ուտի նահանգ: Եւ տէրութիւն նոցա իսպառ վերջացաւ յամին
իբր 1110-ն:—Յօրէ աստի 1124. թ. Վանքն Հաղբատայ անկաւ
ընդ իշխանութեամբ Վրաց և բարձրացաւ հրամանաւ արքայից
և կաթողիկոսաց յաստիճան *արքայիցն արքայիցն*—Եւ
առանձին սահմանեալ վիճակաւ:

8.) Ի դառն ժամանակս երկպառակութեանց, ծագելոց ի
մէջ Սելջուկեան թաթարաց՝ Դաւիթ արքայ Վրաց պատեհ
ժամս գտեալ տիրեաց (1124) հիւսիսային կամ ի վերին կոչե-
ցեալ Հայաստանի, և յաղթական զօրօք առաջնորդութեամբ
իշխանաց Հայոց գիմեալ ի Շիրակ, տիրեալ մայրաքաղաքին Ան-
ւոյ՝ խաղաղացոյց զերկիրն, յանձնեաց զկառավարութիւնն
երկուց քաջայաղթ զօրապետաց իւրոց Աբուլատի և որդւոց
նորին Իվանէի: Դիմիտրի Ա. հանգոյն հօր իւրոյ զամենայն
աւուրս թագաւորութեան իւրոյ պատերազմեցաւ ընդդէմ
Սելջուկաց: Ասլա Փալտուն ամիրայ այլազգի իշխան անհամար
զօրօք զամս ողջոյն պաշարեալ զԱնի, ի վերջոյ առեալ զայն,
նուաճեաց և զՇիրակ գաւառ:

9.) Զկնի 50 ամաց Գէորգի Գ. արքայ Վրաց զօրացեալ վա-
նեաց զՍօլօման շահն Խլաթայ, տիրեաց Անի քաղաքին, որոյ
կառավարութիւնն յանձնեաց Ամիր-Սպասալար Պարոն Սադու-
նին Արծրունւոյ, բայց տեսանելով թէ այս իշխան կամի հաս-
տատել զանկախ իշխանութիւն իւր, ստիպեաց զնա փախչիլ
առ սուլթանն Ատրպատականի Աթաբէգ Էլ-Ղազի, և ի տեղի
նորա կարգեաց կառավարիչ ի վերայ Անւոյ զՀայազգի իշխանն
Սալգիւ որդին Իվանէի: Ի յաջորդ ամին Գէորգի տիրեաց Դուին
քաղաքի և յաղթեաց Էլ-Ղազից, որ ասլա առաքեաց զԱլի—
Ասլան զօրապետն թաթարաց բազմաթիւ զօրօք յաղթեաց Գե-
որգեայ և Էառ վերադին ի ձեռաց նորա զԱնի: Զկնի 10 ամաց

Գէորգի դարձեալ տիրեաց Անւոյ, և յաւուրս յաջորդաց նորա Սպասալարն Զաքարէ և Աթարէզն Իվանէ հայազգի իշխանապետքն Երկայնաբազուկ Արդութեանց ընդերկար ժամանակս պատերազմ մղելով ընդ Պարսից և ընդ այլազգի տիրող իշխանաց, տիրեցին մեծի մասին Վերին և Արեւելեան Հայաստանի և ամս 60 պահպանեցին ի խաղաղութեան զնորանուաճ զերկիր իւրեանց մինչև ցարշաւանս թաթարաց:

10.) Ի սմին ժամանակի Գէորգի Գ. ռիսակալութեամբ ջնջեաց զազգատոհմն Որբելեան իշխանաց Հայոց, միմիայն Լիպարիտ և եղբայր նորա Իվանէ ընդ երկուց որդւոցն Էլիկուս և Իվանէ գտին ինքեանց ապաստանարան առ դրանն Էլ—Տէգիզոյ: Զընդարձակ կալուածս Որբելեանց բաժանեցին ի միջի իւրեանց այլ և այլ իշխանք, իսկ զմիւս մասն արքունի գանձարանն ինքեան սեպհականեաց գոռոզութեամբ:

11.) Ժառանգ Գէորգիոյ Գ. գերահռչակ թագուհին Թամար, որ փառաց ի փառս բարձրացոյց զթագաւորութիւնն Վրաց, յետ նուաճելոյ զԿաւկազաբնակ ազինս, և մղելոյ զերեւելի պատերազմունս ընդդէմ Պարսից, և տիրելոյ բոլոր տարածութեանց երկրակողմանցն Կուր և Երասխ գետոց, թոյլ ետ Որբելեան Հայ իշխանաց վերադառնալ ի Հայաստան, և շնորհեաց նոցա ի պատիւ նախահարցն իբրև սեպհական հայրենիք և ժառանգական կալուած զնահանգն Սիւնեաց:—Սոյն Որբելեան իշխանքն օր ըստ օրէ զօրացեալ ի նահանգին Սիւնեաց, տարածեցին զբազուկս իւրեանց ի վերայ մեծի մասին արևելեան Հայաստանի, վանելով անտի զմահմետականս, տիրեցին մինչև անգամ մայրաքաղաքին Անւոյ և կառավարեցին զայն ինքնիշխանապետութեամբ:

12.) Յաւուրս սոյն արժանայիշատակ թագուհւոյ բազումք յազատ իշխանաց վերին Հայաստանի հռչակեցին իբրև սխրագործ զանձինս իւրեանց պէսպէս քաղաքական և զինուորական ծառայութեամբք, որոց երևելեաց անուանքն՝ բաց ի պատմագրաց մերոց այժմ բացայայտ երևին յարձանագրութեանց վանօրէից վերին Հայաստանի, ուստի աւելորդ համարիմ զյիշատակեալսն յարձանագրութեան վերստին յիշատակել աստ. բաց ի Սմբատ իշխանէն, որոյ կալուածատեղիքն մինչև ցարդ ի բերանս ժողովրդոց կոչին Սփարանդ - Տնէլ ի Հաղբատ:

13.) Ի սմին ժամանակի նման այլոց իշխանաց բնակելոց ի Ջորափոր, իշխան ոմն Ամբատ անուէն, որդի Քրդին, որդւոյ Ուֆանայ իշխանաց իշխանի կալեալ ի հարաւակողմն Հաղբատայ յանտառալից ձորամիջին զտեղի բնակութեան եկաց անդորր կենօք. և ապա սկսաւ կտրել զանտառս, հարթել զուղիս, յարմարել զվարելահողս, տնկել ի ձորամիջին ընդ մէջ երկուց քարագլուխ տափարակաց զողկուզաբեր այգիս դրսխտանման պտղաբեր ծառօք: Ի ստորոտս այգետտանեայց իւրոց ի վերայ ձորամիջի գետոյն շինեաց ջրաղացս. իսկ ի կատարս քարաբլրոյն մերձ յաղբիւրն Յտարի շէնս արարեալ շինեաց տուն, տեղի և ամբարանոցս, և ի վերայ Չալան աղբեր՝ զհոյակապ պալատ իւր. մերձ ի պալատն կառոյց սրբատաշ վիմօք զմատուռ Սուրբ Գրիգորի անուէն, այժմ կիսաքանդ. իսկ ի շարս միապաղաղ քարալանջին զդժուարագնաց քարայրս կրազանգ օրմովք պատեալ, արար ապաստանարան ի ժամ յարձակման թշնամեաց: — Սահմանք Սմբատանց Տների են. ի հիւսիսոյ՝ ընթացք Սեղիք առուակի, յարեւելից՝ լեռնակատարն Սուրբ — Լուսոյ, ի հարաւոյ Փխլանքաձորն, իսկ յարեւմտից՝ քարագլուխն Արնակայ տափի: Ի սմին տարածութեան ձորք, բլուրք, հող և ջուր, անտառք և խոտամարգք են սեպհականութիւնք իշխողացն Սմբատանց Տների:

14.) Սմբատեանք հետզհետէ բազմացեալք կրեցին սակաւութիւն ի մասին կալուածոց, գնեցին դգոգաձե բաւական վարելահողս ի դաշտին Արնակայ յարեւելից — հիւսիսոյ մինչև ցծաղացի ջուրն: Ապա անյայտ տատնառաւ ծագեցաւ մեծ խռովութիւն և մարդասպանութիւն ընդ մէջ Սմբատեանց և Արնակեցւոց, բայց միջնորդք խաղաղութեամբ հաշտեցուցին, և զսպանեալս թաղեցին ի սահմանագլուխս կալուածոցն Սմբատեանց յԱրնակ. և ի նշան հաշտութեան կանգնեցին զքարեայ խաչ, որ մինչև ցարդ կոչի Մարդասպանի Խաչ:

15.) Յետ բազմատեսակ յեղափոխութեանց Սմբատանց Տներն ևս յաւերակ դարձաւ ի ձեռն թաթար բռնակալաց, և Սմբատեանք ազգովին ցիրուցան եղեն, ոմանք ի սուր սուրերի մաշեցան և ոմանք ընդ Նահնշահեան տոհմին վախստեամբ ազատեցին զմնացորդս իւրեանց ի վերին Արաստան: Յետ արշաւանացն Նահաբասի Սմբատեանք երեւցան ի Հաղբատ. և

մինչև ցաւուրս Ուտէացի Յովհաննէս իշխանին հաստատ մնացին ի ձորամիջի անդ ց 1730 ամն. և յորժամ տրեւելեան բռնակալք զօրացեալ տիրեցին Հաղբատայ և այժմեան 12 աւերակ գիւղօրէիցն, յափշտակեցին զկայս Վանիցն, գերեալ զքնակիչս, արարին զՀաղբատ խաւառ աւայի, յայնժամ Հաղբատեցիք և թոռունք Սմբատեանց, նաև Շահնշահեանք, Շիօյեանք, Բէգթարէգեանք, Ամիր—Սաղունեանք, Քուրդ—Ուքանեանք, Աւաքեանք և Պարոնեանք թողեալ զՀաղբատ տեղափոխեցան ի Վրաստան կամ յայլ տեղիս և ոչ ևս ոսն կոխեցին յաւերակս Հաղբատայ:

16.) Հաղբատ և շրջակայ գիւղօրայք նորա ընդերկար մնացին անմարդաբնակ իբրև ամայի անապատ մինչև ց 1776 ամն. բայց յորժամ նստաւ յաթոռ թագաւորութեան Վրաց Հերակլ Բ. արքայ Վրաց ի պատճառս պահպանելոյ զպարսկային սահմանագլուխս տէրութեան իւրոյ ի ձեռն Արքահամ վարդապետի (որ կաթողիկոսացաւ) Թէքէրդայցւոյ վերստին նորոգեաց զՀաղբատ, արար շէն և մարդս բնակ: Ըստ արդայական առանձնաշնորհութեան և իսկն սմբուլեան տեղւոյն քարոզութեամբ յիշեալ եպիսկոպոսին ի սուղ միջոցի նախ և առաջ բնակեցան աստ Հայազգի եկք—Սիմօնեանք, Շամբարեանք, Գլրգիտեանք, Պրանեանք, Ամրսութեանք, Բէգիջանեանք և Աւաքեանք ընդ որս և փողահարուստ տանուտէր Յովհանն յազգէ Քուրդ Ուքանայ այժմեան Քուր—Ուհանանց երդկեանն, յետ կորուսանելոյ ի Ղալստան զգէրի իսրէալ զերկուս հարազատ եղբարս իւր վերադարձաւ ի Ղալարայ առ Զաքարիա եպիսկոպոսն առաջնորդն Հաղբատայ ի Թիֆլիզ, և ապա գնաց աստի ի Հաղբատ յուխտ ի համբոյր սուրբ Նշանին, բարեկամացաւ հարստութեամբն ընդ կողմնակալ Վրացի Սիմօն պարոնին, և ընկալեալ ի նմանէ զտանուտէրական իշխանութիւն ի Հաղբատ, գնեաց բաւական գումարաւ զտնտեղիս և զվարելահոգս հաստատ սիգէլաւ ի ձեռն կողմնակալաց Վրաց և Մէլիքաց Հայոց, սեպհականեաց ի ժառանգութիւն յորդւոց յորդիս, և ապա զվարեմի կաշուածատեղիս «Սմբատանց Տների», ձեռն ի գործ արկեալ վերանորոգեաց զայդ ետտսնեայս, շինեաց զամենայն հարկաւոր շինուածս տանց, գոմոց, մառանաց և զաւերակս ջրադացաց: Այսպէս տնաշէն բարեկարգութեամբ

